

Anyává válni

Születés és anyaság a régi Magyarországon. 16. század–20. század eleje. Írta és szerkesztette: Krász Lilla. ELKH BTK TTI, Bp. 2023. (Család – Történetek 2.) 447 o.

A Krász Lilla történész által tavaly megjelentetett kötet – miként arról a szerző a bevezetőben tájékoztat – a Deáky Zita néprajzkutatóval 2005-ben közösen írt, *Minden dolgok kezdete. A születés kultúrtörténete Magyarországon (XVI–XX. század)* című munka bővített, helyenként átdolgozott változata. Jelen munka hat fejezetben vizsgálja a női termékenység, terhesség, szülés és korai anyaság szakaszait, majd egy záró fejezetben a szüléset intézményesülésének történetét tárja elénk. A kötet struktúráját tekintve a 2005-ös kiadvány logikáját követi, forrásbázisa is nagy vonalakban ugyanaz maradt: az egodokumentumok és néprajzi gyűjtések széles skálájától a „korszak populációs törekvéseit előtérbe helyező” központi hivatalok által termelt iratanyagokig terjedő, igen heterogén – nemegyszer egymásnak ellentmondó – kútfőket foglal magában. A gazdag írott forrásanyagot gondosan megválogatott illusztrációk és fejezetvégi összegző táblázatok egészítik ki, illetve támasztják alá. A csaknem száz oldalt átfogó bibliográfia, képjegyzék és mutató is a vállalkozás komolyságát jelzik. A kötet eme újragondolt kiadásának azért is örülnünk, mivel a korábbi kiadvány már évek óta eltűnt a könyvpiacról.

A kötet „korábbiaktól eltérő” hangsúlyokkal való ismételt feldolgozásának aktualitását a 21. századi ember születéshez,

halálhoz megváltozott, gyakran ambivalens, tabukkal terhelt viszonyulása adja” (9. o.), ebből kifolyólag – jegyzi meg a szerző – a jelen kiadvány módszertani eszköztárát tekintve is jelentősen módosult. Mindezek alapján az olvasó akár azt is hihetné, hogy az ELTE Nőtörténeti Kutatócsoportjának egykori helyettes vezetője ebben az újragondolt kötetben ezúttal a feminista ismeretelméletek irányába mozdult el, vagy esetleg az anyaság történeti megítélésével kapcsolatos régebbi, de annál aktuálisabb vitákhoz kíván kapcsolódni. Az elméleti álláspontok ütköztetésére, vitatására vagy felvállalására azonban csupán elvétve, egy-egy lábjegyzetben találunk példát, mint ahogy a szubjektív feminizmus *puha* társadalomtudományos modellje is távol áll a szerzőtől. Krász Lilla, akárcsak előző köteteiben, a kérdés mély történeti ismeretéről tesz tanúbizonyságot, kiegyensúlyozott szövegvezetést gazdag forrásanyaggal támasztja alá, s ezáltal egy kimerítő – helyenként talán esszencializáló – történeti elemzést kínál. A kötet a női test reprodukciós sajátosságait és a tradicionális női szerepeket a tudományos történetírás akadémiai (objektivistá) elvárásainak megfelelően tárgyalja, kerüli a provokatív kérdéseket; mindezek ellenére rendkívül hasznos és tanulságos lehet mindazon feminista

Fehér Andrea (1981) – történész, egyetemi adjunktus, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, feher_andrea@yahoo.com

<https://doi.org/10.36373/em-2024-1-15>

olvasók számára is, akik tovább szeretnék gondolni a testiséghez való mindenkori viszonyunkat.

A közel 450 oldalt számláló, nagy formátumú kötet stílusa rendkívül tömör, éppen ezért az egyes fejezetek tartalmát csupán vázlatosan ismertetjük, ugyanakkor kiemelünk pár, számunkra relevánsnak vagy különlegesnek vélt jelenséget és példát.

A *Minden dolgok kezdete* címet viselő bevezető – a kötet további fejezeteitől eltérő – közvetlen hangnemben előbb a *szelíd szülésekről* [F. A.] értekezik, vagyis amellet érvel, hogy a szülés és születés teljes egyszerűséggel, meghatározott rend (rítusok) szerint, a belső hangokra és jelekre való figyelésről szólt. A szülő nőt népes női közönség megnyugtató hálója vette körül, a szülés a szomszédok, barátok, családtagok s mindenkifőlött a bába jelenlétében zajlott. A szülés – akárcsak a hozzá szorosan kapcsolódó halál is – a természet rendjeként, a mindennapok részeként volt értelmezve. Ezt a régi rendet bontja meg a tudomány előretörésével a szakmában végbemenő medikalizáció, amely a helyi rítusokat egy közös, felülről irányított felvilágosult modellre épülő szülészeti tudományra cseréli azáltal, hogy egyrészt emancipálja az okleveles bábákat, másrészt helyet kínál ebben a történetben a férfi sebészeknek és orvosoknak, majd az általuk irányított oktatási és egészségügyi intézményeknek. A megszokott otthonos környezetet felváltja a kórház steril közege, amelyben a technika diadalmaskodik a „lélektani tényezők” felett. Ennek a jelenségnek a vizsgálata képezi tehát a kötet vázát. A jobb tájékozódás végett ugyancsak a bevezetőben ismerteti a szerző a kora újkori orvoslás főbb téziseit, a hippokratészi-galénoszi medicinához kötődő nedvkórtant, a testnedvek egyensúlyának visszaállítást célzó noninvaszív – vagyis gőzölés, párolás, füstölés, borogatás, masszírozás,

gyógynövények és porok alkalmazásával történő – kezeléseket és a valamivel agresszívebb beavatkozásokat, mint az érvágás, köpölyözés, klistélyozás és piócázás. Ezt követően a kora újkori gyógyítók népes és színes csoportjának ismertetésére kerül sor, különös hangsúlyt fektetve a vizsgált korszak leggyakrabban igénybe vett helyi specialistáira, a laikus gyógyítókra, akik közül a kötet szempontjából leginkább releváns a tudását ekkor még csupán tapasztalati úton szerző bába.

A *Lányok, asszonyok és leendő anyák* című, második fejezet témája a termékenység, meddőség és születésszabályozás. A menstruációval kapcsolatos alfejezetre hívnánk fel itt a figyelmet. Forrásadottságaink nem igazán kedveznek a téma történeti kifejtésének, s ezzel magyarázható az is, hogy az egyébként Deáky Zita kutatásaira épülő alfejezet a néprajzi kutatások eredményeire támaszkodik. A szerző olyan kérdéseket vizsgál, hogy milyen rítusok kötődnek a női nagykorúságnak is értelmezett első vérzéshez, hogyan enyhítették a nők fájdalmukat, vagy milyen módszerekkel fogták fel a távozó vért. A 19. századi lapokban megjelent reklámok és szülész-orvosi szaklapokban olvasható tanácsok pedig érdekes adatokkal szolgálnak a betétek magyarországi használatának kezdeteiről is. A következő alfejezet a meddőség és terméketlenség kérdését vizsgálja, valamint azt, hogy milyen következményekkel járt egy nő számára, ha nem tudta a reprodukcióban játszott szerepét beteljesíteni. A fejezet rávilágít azonban arra is, hogy annak ellenére, hogy a termékenységnek igen jelentős szerepe volt a nő társadalmi megítélésében, a forrásokban a születésszabályozás különféle formái is visszaköszönnek. A szerző elsősorban a negatív irányú születésszabályozásra tér ki: védekezés, magzatelhajtás és csecsemőgyilkosság, hangsúlyozva azt, hogy a forrásokban fellelhető adatokat a

kor társadalomszemléletébe, normáiba illesztve szabad csak értelmezni.

A harmadik fejezet (*Aldott állapotban*) a terhesség időszakát tárgyalja. Krász Lilla előbb a terhességhez kötődő megnevezéseket vizsgálja, szembeállítja a bibliai és profán szóhasználatot, s remek képelemzésekkel tarkítja ezt a felvezető részt, melyet a terhesség megállapítására vonatkozó jelek ismertetése követ. A szerző rávilágít arra, hogy mekkora bizonytalanság övezi a kezdeti heteket, hónapokat, több „tesztelési módot” is bemutat a fokhagymapróbatól a vizeletvizsgálattig. A fejezet egyik érdekessége, hogy kitér azokra a mágikus praktikákra, amelyekkel a gyermek nemének befolyásolását célozták meg. A nemek közötti különbségek ugyanis már az embrionális szakaszban megmutatkoztak: a korabeli orvosi nézetek szerint a fiúmagzat három, a leány- csak négy hónap múlva mozdul meg a méhben, vagyis a nők társadalmi megítélése, alárendelt helyzetük legitimálása már az anyaméhben megkezdődött. A fejezet kitér még a koraszülésekre, a túlhordásra és egyéb rendellenességekre, a terhesség időszakát meghatározó aggodalmakra és tiltásokra, majd az állapotos nőknek a közösségekben betöltött szerepére. A záró alfejezet elmozdul a kötet vizsgálódásának középpontjában levő arisztokrata vagy paraszti közegetől, a szerző ugyanis a munkásnőkre vonatkozó munkavédelmi törvények és szabályozások vázlatos ismertetésére vállalkozik.

A következő rész *a szülés világába* enged betekintést. A kora újkorban a szülészoba egyértelműen női felségterületnek számított, s ebben a térben a bába volt az, aki koordinálta és összehangolta a feladatokat. Az orvosokat és sebészeket csupán rendkívüli születeknél riasztották, jelenlétük pedig egyértelműen pánikot keltett mind a szülészobában, mind a kívül várakozó családtagokban. A nők társadalmi

hovatartozásuk függvényében szülhettek díszes szobában, konyhában vagy istállóban, széken ülve, állva vagy akár fekve (ez utóbbi népszerűsítéséhez Mária Terézia is hozzájárult). A bába mindent megtett, hogy a szülő nő biztonságérzetét megerősítse, fájdalmát enyhítse. S habár a korszakban a fájdalomról vagy félelemlről beszélni nem illet, a fennmaradt források számos nyugtató hatású praktikáról számolnak be, legyen szó mágikus segéd-eszközök profán (ásványok, pénzek, övek, gatyamadzagok, varázsigés cédulák) vagy vallási (szentelt víz, tömjén, rózsafűzér) eszköztáráról, gőzölésekről vagy maszírozásokról. Mi több, alkalomadtán a vajúdnő leitatásától sem riadtak vissza. A fejezet záró részében a köldökzsinór elkötésének és a placenta eltávolításának különféle módozataira és a velük történő népi varázslásokra is találunk példákat.

Az *Anyaság és anyai szeretet* című rész képezi a kötet súlypontját. Ez a leghosszabb fejezet, melynek címe némileg félrevezető, az éretlen történelmi vizsgálódás ugyanis távol áll a fejezet szerzőitől. Az első rész a gyermekágy veszélyeire tér ki, az óvó-védő tabuk és sajátos viselkedési normák ismertetésével indul. A fizikailag és lelkileg legyengült és sebezhető nőt a közösség különös figyelemmel követte, feladatainak egy részét családja nőtagjai vették át, az étkezést komatálakkal oldották meg, a gyermek körüli teendőket pedig a bábák és családtagok látták el, így szinte minden nőnek lehetősége volt kipihenni a szülést, vagyis erőt gyűjteni. Értelmszerűen kevesebb időt töltött ágyban egy munkásnő, mint egy parasztasszony, polgár vagy nemes. A fejezet ismét visszatér az ipari munkásnők helyzetére, a szülési szabadság kérdésére, valamint a gyermekágyas otthonok létesítésére.

A fejezet második fele már az újszülöttekre fókuszál. Tudomást szerzünk a fürdetéshez kötődő – esetenként az egészségre

is káros – rítusokról, mint amilyen a disznómoslékot is tartalmazó vízzel való fürdés, ami több esetben is felnőttkori vaktságot okozó szemgyulladásokat idézett elő. A fürdést porzás, pelenkázás és pólyálás követte, s itt is döbbenettel olvassuk, hogy a hagyományos növényi poroktól a „küszöb alól vett vagy a küszöbhez söpört” vagy szűrágta bútor alatt összegyűlt porig mi mindent használtak hintőpor gyanánt. A pelenkák minősége családonként változott, kevés újkori gyermeknek volt finomgyolcsból készült kelengyéje, s nem voltak ritkák a kisebesedések sem, mivel a dajkák vagy anyák sem cserélték kellően következetesen az újszülöttek pelenkáit. Ami pedig a gyermekek pólyálását illeti, a 20. század második feléig kellett várni, míg a szoros, alakformáló, ugyanakkor védő feszes pólyát felváltotta a *nyugati módi*, vagyis a végtagokat szabadon hagyó, lenge ruházat. A csecsemőket az első napokban teával vagy cukrozott vízzel táplálták, s csak a veszélyesnek vélt előtej távoztása után kezdődött meg a szoptatás. A gyermek éjjeli nyugalomát pedig sok családban a mákgumókból készült főzetekkel biztosították. A szoptatásra vonatkozó részekben a szerzők amellet érvelnek, hogy a kora újkori Magyarországon az anyák maguk szoptatták gyermekeiket, és csak kivételes esetben fordultak külső segítséghez vagy állati eredetű tejhez. Ugyancsak ebben a fejezetben kerül érintőlegesen sor a kisgyermekkor betegségeinek felsorolására, melyek gyógyítása egyértelműen a bába és általában az asszonyok hatáskörébe tartozott, mivel az orvosok tanácsával csak ritkán s főként a nemesek és módos polgárcsaládok élhettek. A fejezet záró passzusai a rendellenes születésekre térnek ki. Ide sorolja a szerző az ikerszületéseket és a torzszülötteket is. Zárásként pedig az elvetélt magzatok és halott csecsemők fölötti gyászról olvashatunk, a „pogánykák”

megítéléséről, s arról, miként próbálták a szülők feldolgozni a veszteséget.

A következő, szintén társszerzős fejezet (*Gyermek a közösségben és a társadalomban*), a gyermekekre fókuszál, és a keresztség kérdésének alapos elemzésével indul. Tudomást szerzünk a családi kapcsolathálót erősítő és kiterjesztő komaság fokozatairól (főkomák, garasos, lógó és száraz komák) s a keresztszülők kötelezettségeiről. Kifejezetten érdekes a családi folytonosság és lokális identitás konszolidálásaként értelmezett névadási (lélekadási) szokásokat leíró rész. Ugyancsak itt kerül bemutatásra a vallási türelmetlenség korszakában számtalan kritikával illetett bába- vagy szükségkeresztség. Külön kiemelnénk itt a zsidó gyermekekről szóló részt, amely rendkívül érdekes kultúrtörténeti vonatkozásokat tárgyal. A fejezet vége visszautal a szoptatódajkák és bérda-jkák már érintőlegesen tárgyalt kérdésére, a szerzők most azonban nem az anya, hanem a gyermek s főként a gyermekvédelem és társadalmi felelősségvállalás felől vizsgálják a kérdést.

A záró fejezetben a *szüléset, tudás és tudományosság*, vagyis a szakma medikalizációja kerül a vizsgálódás középpontjába. A fejezet európai kitekintéssel indul, majd a magyarországi szülésetek megjelenésére legnagyobb hatással bíró göttingeni modell bemutatásával folytatódik. Ezt követően az *ars obstetrica* hazai elterjedéséről, valamint Mária Terézia udvari orvosának, Georg van Swieten érdemeiről értekeznek. A fejezet részletesen tárgyalja a szüléseti rendszer intézményi hátterének kiépítését, s nagy hangsúlyt fektet a gyermekágyi láz kóroktanának és megelőzésének, vagyis Semmelweis Ignác munkásságának bemutatására. A kötet a következőkben a jogalkotás irányából közelíti meg a bábaság medikalizációját. Az alfejezet a Torkos-Taxa és *Generale Normativum* szabályrendszerén keresztül

vizsgálja a baba feladatkörét, diplomás, cédulás és tudatlan bábákról értekeznek, vagyis felállítja a szülésznők korabeli hierarchiáját. Felhívjuk a figyelmet itt arra, hogy a fejezetben – miként általában a kötetben – a medikalizáció többnyire pozitív megítélés alá esik, a szerzők a bábaképzést a női emancipáció egyik korai formájaként értelmezik. Nem térnek ki arra a napjainkban egyre inkább hangoztatott nézetre, mely szerint a bábaszakma a professzionizáció címszó alatt tulajdonképpen elférfiasodott, s hogy a képzések mindkét nemre való kiterjesztése tulajdonképpen egy tudatos kirekesztési folyamat része volt, mely nem a szakszerű bábák képzését volt hivatott elindítani, hanem a férfiak térnyerését legitimálni az addig kizárólag női foglalkozásnak tekintett szakmában. A kötet szerzői minden bizonnyal ismerik ezeket az értelmezéseket, de távol áll tőlük a feminista olvasat, s nem kívánnak elméleti vitákba bocsátkozni.

Tekintettel arra, hogy a kötet a nőket állítja vizsgálódásának középpontjába, és nem a nőkről alkotott feminista elméletekhez igazítja adatait, vagyis a hatalmi rendszerekkel szembeni társadalomkritika nem szűrődik be az elbeszélésbe, mi is elsősorban a forrásokkal kapcsolatos észrevételeinknek adnánk itt hangot. A bevezető többször is a bábák „látás, hallás, olvasás, tapintás és utánzás” által átörökített tudásáról értekeznek. A kötetet lapozva azonban egyértelművé válik, hogy a forrásadottságok nem igazán teszik lehetővé a szubjektív női tapasztalatok megjelenítését. A munka bázisát ugyanis többnyire a hivatalos szervek – kívülállókként – által termelt források képezik, az egodokumentumokból – vagyis az érintettektől – származó adatok jóval ritkábban jelennek meg. Így a szülésről és anyaságról, kisgyermekkorról

szóló híradások nem csupán egyenetlenek – mind térben, mind időben –, hanem többségükben kívülállóktól származnak. Ezt a képet lehetett volna a női írásbeliség ritka forrásaival némileg árnyalni. Az elmúlt években több, személyes forrást feldolgozó nő- és gyermektörténeti munka jelent meg, főként a szerző által is hivatkozott Erdélyi Gabriella által irányított Lendület családtörténeti projektnek köszönhetően, amely lehetővé tette volna a forrásbázis kibővítését. Továbbá, mivel a néprajzi adatoknál az erdélyi adatközlők és gyűjtések is szép számmal idézve vannak, érdemes lett volna ezt az arányt az orvosi irodalom (lásd Pataki Dániel munkásságát¹) vagy történeti források esetében is tartani, s az erdélyi kutatók által feltárt és feldolgozott újkori kútfőket is beépíteni a kötetbe. A személyes elbeszélő forrásokban fellelhető női tapasztalatok iránt fogékony kutatók minden bizonnyal hiányolni fogják, hogy a kötet múltbeli főszereplőinek (anyák, bábák) hangja nem tudja kellőképpen árnyalni a tudós férfiak kritikus, de ugyanakkor felszínes meglátásait a női lét egyik legintimebb tapasztalatáról, valamint arról a szülőszobáról, amelynek a férfi orvosok a 19. századig jóformán a küszöbéig ha eljutottak.

Fenti észrevételeink nyilvánvalóan nem vonnak le semmit a munka értékéből és jelentőségéből. A szerző igen sokrétű, a szülést számtalan szempontból vizsgáló esztétikus kiadványa gazdag képi világgal egy vonzó kultúrtörténeti csemege, mely egyformán élvezetes és hasznos mind a laikus, mind a szakavatott olvasók számára.

FEHÉR ANDREA

1 | Pataki Dániel: *A terhesség', szülés', gyermekágy' s gyermeki első kor' rajza, életrendi szabályokkal*. Kvár 1840.